

bøgerne derudover hver især yderligere oplysninger af varierende karakter. Således oplyser jordebogen over Løgumkloster amt 1607 indledningsvis for hver by om det antal vange, bymarken er opdelt i, mens den yngste jordebog fra 1613 over Tønder amt, der (bortset fra øerne Sild og Før) har de mest detaljerede oplysninger, angiver de enkelte brugs besætninger eller måske rettere græsningsrettigheder for kreaturer, heste, får og svin samt for fæstegårdenes vedkommende tillige værdifulde oplysninger om indfæstningens størrelse. Endelig bør det nævnes, at jordebogen over Aabenraa amt 1609 indeholder oplysninger af en i jordebogssammenhæng lidt speciel karakter, idet den forholdsvis udførligt redegør for dels kirkernes, dels præsternes og degnenes indtægter.

Udgaven er en bogstavret gengivelse af de tre jordebøger, hvis tekst er affattet på tysk, i reglen højtysk. De vanskeligheder, dette måtte medføre, afhjælpes af udgiverens fortrinlige liste over ordforklaringer, der indleder bd. 2. Der er ikke blot tale om en ordbog, idet ordforklæringslisten indeholder mange udførlige redegørelser for centrale begreber med henvisninger til yderligere litteratur, eksempelvis en hel side om de sønderjyske fribønder og frigårde; ordforklaringerne har derfor ikke kun værdi som nøgle til de tre jordebøger, men vil også være til stor nytte for arbejdet med ældre sønderjysk historie i det hele taget.

I sit forord skriver Peter Kr. Iversen, at med denne udgivelse er en gammel plan blevet til virkelighed. Godt, at det ikke blev ved planen, thi disse tre sønderjyske jordebøger fra 1600-tallets begyndelse rummer væsentlige oplysninger til Sønderjyllands ældre landbrugs-historie, ligesom de vil være særdeles værdifulde for såvel lokalhistorikere som slægtsforskere, der vil have stor glæde af det udførlige personregister.

Jens Villiam Jensen

Hans Schultz Hansen: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 72). (Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, 1994). 446 s.

I 1988-89 udkom *Det danske landbrugs historie* i fire bind på initiativ af Landbohistorisk Selskab. Anledningen var som bekendt landboreformjubilæet, markeret med 200-året for udstedelsen af forordningen om stavnsbåndsløsningen. Stavnsbåndet gjaldt ikke i hertugdømmene, og i det store værk indgik det sønderjyske landbrug stort set ikke, begrundet i de sædvanlige problemer med uensartet kildemateriale og forskellige problemstillinger. Det har en gruppe sønderjyske landbohistorikere taget som anledning til at lave et flerbinds værk om sønderjysk landbrugshistorie – et initiativ, som skal hilses yderst velkomment. Nu foreligger det første bind i serien som det sidste, dækkende perioden 1830-1993. Ydermere er anledningen Fælleslandboforeningen for Nordslesvigs 100-års jubilæum i 1993. Alt sammen gode argumenter for at foretage et samarbejde om udgivelsen, hvor netop dette første bind alene i kraft af sit emne givetvis også vil skibe værket godt af sted rent salgsmæssigt.

Forfatteren har grebet det traditionelt og systematisk an. Traditionelt i den forstand, at emnet er opdelt i kronologiske hovedafsnit. Systematisk på den måde, at der i hvert afsnit er behandlet konjunkturmæssige, driftsøkonomiske, landbrugspolitiske, sociale og organisatoriske forhold; ikke nødvendigvis i samme rækkefølge, men læseren er sikker på en gennemgang heraf. Disse hovedprincipper i gennemgangen fordrer enten, at der er foretaget mange og dækkende specialundersøgelser i såvel kro-

nologisk som geografisk henseende, som et sådant oversigtsværk kan skrives på grundlag af, eller at forfatteren selv foretager disse. Det første er langt fra tilfældet – sønderjysk landbrugshistorie i denne periode er ikke det mest velundersøgte forskningsområde –, og det andet er i praksis umuligt. Forfatteren har derfor forsøgt at supplere eksisterende litteratur med oversigter baseret på tilgængelige arkivfunds, herunder godsarkiver, foreningsarkiver (især forhandlingsprotokoller) og dag- og regnskabsbøger, således at den enkelte bonde også kommer til orde i fremstillingen. Det er imponerende, hvorledes forfatteren på den måde får dækket emnet godt ind.

Sønderjylland forstås selvfølgelig som hele hertugdømmet Slesvig (uden enklaverne) – efter 1864 som den nordlige del af provinsen Slesvig-Holsten. Indtil 1920 behandles både Nord- og Sydslesvig med lige stor vægt, men efter 1920 er Sydslesvig skilt ud i et særskilt mindre afsnit til sidst (»Rids af sydslesvigsk landbrug«). Da har den politiske deling af det gamle hertugdømme betydet, at den sydlige del behandles med mindre vægt. Det er egentlig lidt synd og et brud på grundlaget for at iværksætte en sønderjysk landbrugshistorie, men forståeligt, når der er tale om uhomogent kildemateriale og formentlig et vist tidspres i arbejdsprocessen.

Grundlæggende kan det sønderjyske landbrug deles i tre, afhængig af de geologisk betingede forskelle i Sønderjyllands kulturgeografi. Mod øst findes det frugtbare bakkede morænelandskab, velegnet til kornavl, mod vest er de frugtbare marskarealer som skabt til studeopfedning, og i midten ligger den flade hedeslette med bakkeøerne, geesten, der var mindre frugtbar, men som kunne indeholde store græsningsarealer. Disse forhold har præget det sønder-

jyske landbrug til vore dage, selv om forskellene er blevet noget udjævnet igennem de seneste hundrede år i takt med den enorme vækst i arealproduktiviteten. Hans Schultz Hansen belyser hele vejen igennem fremstillingen, hvorledes de lokale dyrkningsvariationer har været, samlet i afsnit, hvor de konsekvent gennemgås på grundlag af detaljeret statistisk materiale.

Forskellige fra kongerigets forhold var besiddelsesforholdene. På den ene side var i 1844 78% af samtlige sønderjyske landbrugere under et kongeligt amt eller et landskab; det indebar traditionelt ret løse besiddelsesforhold, selv om de på papiret var arvefæstere. Først i 1850'erne kom der gang i overgangen til selveje for disse landbrugere – noget senere end for mange godsfæstere i kongeriget. På den anden side tilhørte 17% private godser. Det gjaldt godserne Augustenborg-Gråsten, Gram, på Angel, Svansen og Dänischwohld. Især i de sidste områder var der meget strenge fæsteforhold, også med tidsbegrænset fæste blandt gårdmændene, som jo forlængst var forbudt i kongeriget. Fæsteforholdene holdt sig i de sydlige dele af hertugdømmet helt op til 1950'erne. Den betydning, som disse forskelle i besiddelsesforhold havde i hertugdømmet, f.eks. i bebyggelsesmæssig henseende hvordan antallet af gårde og huse udviklede sig, belyses dog stort set ikke i værket.

Perioden 1830-70 går i kongeriget for at være kornsalgssperioden, hvor bønderne kunne afsætte en fortsat voksende kornproduktion til udlandet og lægge grunden til en stor velstand i landdistrikterne. I Sønderjylland markerer den handelsmæssige placering sig til gengæld. I stedet kan perioden med rette kaldes kvægsalgssperioden, som forfatteren gør. Fra midten af 1840'erne til omkring 1860 tredobledes eksporten af levende kvæg, bl.a. gennem udskibning

til England. Det var især marskegnene og geesten, der holdt og drog nytte af kreaturhold – i marsken bl.a. med opfedning af stude, der kom fra Nørrejylland beregnet på videresalg sydpå. I Østslesvig udvidedes mælkeproduktionen i perioden.

At hertugdømmet i forvejen satsede relativt mere på animalsk produktion end kongeriget (selv om den også gik frem her sammen med kornavl), er én forklaring på, at landbrugskrisen i 1880'erne ikke ramte så hårdt i Sønderjylland, og at behovet for omlægning af driften ikke var så udtalt. En anden var, at det sønderjyske landbrug efter indlemmelsen i Preussen var beskyttet af toldgrænserne på det tyske hjemmemarked, som oven i købet var voksende. På trods heraf føltes krisen, og der skete også i Sønderjylland en omlægning til større animalsk produktion og lokal forarbejdning af produkterne på først fælles- og siden andelsmejerier. Men fortsat havde malkekvægsproduktionen størst betydning på østkysten.

Hans Schultz Hansen sætter et skel ved 1914 i stedet for som mere traditionelt ved 1920 – det er udtryk for, at han i dette værk lægger større vægt på økonomisk og social historie end politisk-administrativ historie. Perioden 1914-50 var præget af »krige og kriser«, og her viser udviklingen i (Nord)slesvig sig som meget speciel i forhold til »kongeriget«. Eftervirkningen fra 1. Verdenskrig som hørende til en krigsførende part, overgangen til det danske marked med fri konkurrence på eksportmarkederne, valutaproblemer som følge af den faldende markkurs og generelt en meget stor gæld i det sønderjyske landbrug var blandt årsagerne til, at sønderjyske landmænd havde langt værre vilkår i mellemkrigstiden end andre. F.eks. var forrentningsprocenten generelt lidt lavere i Nordslesvig end i Nørrejylland, 1925/26 nærmede den sig nul, og

1931/32 var den endda beregnet til at være klart negativ, mens de nørrejyske landmænds lå lige over nul. Følgen blev et langt større antal tvangsauktioner. Dette forklarer den grobund, som der var for de mange antiparlamentariske selvstyrebevægelser med rod i det sønderjyske landbrug, som så dagens lys i 1920'erne og 30'erne. En af Hans Schultz Hansens spændende teser på det nationalpolitiske område er årsagen til den forskellige grad af radikalisering af den slesvigske bondestand i mellemkrigstiden. I Nordslesvig skildres selvstyrebevægelserne som marginale og nazistpartiets rolle som ubetydelig. Modsat i Sydslesvig, hvor DNSAP blandt bønderne opnåede en absolut højborg i Det tyske Rige med over halvdelen af stemmerne i landkredsene i 1932 og med talrige radikale aktioner blandt bønderne – på trods af at forholdene økonomisk set var værre i Nordslesvig. Dette forklarer Hans Schultz Hansen med, at den nordslesvigske bondebevægelse fra 1880'erne havde udviklet en demokratisk politisk-kulturel tradition. Desværre bliver denne pointe noget nedtonet som følge af den ovenfor nævnte nedprioritering af Sydslesvig efter 1914 i dispositionen.

Lidt kritisk skal omtales et par mindre forhold til sidst. For det første er et lille område hørende til hertugdømmet næsten helt forsømt i behandlingen, nemlig øen Ærø. Selv om den overgik til kongeriget ved udligningen med Preussen i 1864, hørte den dog fuldt ud med til hertugdømmet indtil da, hvorfor der må være tilsvarende kildemateriale om øen. Den er dog medtaget i et kort over kvægholdet i 1861, men overhovedet ikke nævnt i teksten, hvorimod der er gjort noget mere ud af Femern, selv om øen ligger lidt fjernt fra selve hertugdømmet, og selv om den adskiller sig landbrugsmæssigt fra det øvrige Sønderjylland. Når det er så meget mere

ærgeligt med hensyn til Ærø, skyldes det, at øen i denne periode som regel heller ikke behandles sammen med fynsk/kongerigsk landbrugshistorie.

For det andet omtales guano flere steder som kunstgødning – et mere almindelig brugt navn om denne sydamerikanske fuglegødning er handelsgødning. Under fremstillingen af statshusmandsbrugene fremgår det for det tredje ikke tydeligt, at der var tale om jordrentebrug, hvor staten ejede jorden, og husmanden betalte en efter inflationen fastsat jordrente for brugen af jorden. Selve bygningerne ejede husmanden selv og kunne få statslån hertil. Det fremstår som om statshusmændene var selvejere ligesom de husmænd, der etablerede sig med udstykningsforeninger som mellemænd.

Endelig forekommer det, at indledningen i værket er skildret med en lidt for stor grad af bagklogskab, når det hævdes, at hele perioden fra 1830 er præget af modernisering og produktivitetstigning, som dog har været mest betydningsfuld fra 1960'erne. Her i indledningen, men ikke i selve den kronologiske fremstilling, virker det næsten som at frakende udviklingen frem til 1960'erne nogen berettigelse anden end som forstadie til nutiden. Måske er det lidt for meget af et nutidigt landmandsyn. Endvidere er linien vel også trukket lidt langt ud, når det hævdes, at der sker en stadig udvidelse af det dyrkede areal – de seneste år, også i 1993, var man begyndt at diskutere marginalisering af landbrugsjord, herunder ved skov- eller juletræsplantning. Helt lineær og progressiv var udviklingen altså ikke.

Dette skal ikke røkke ved, at værket er en fremragende og helstøbt fremstilling, der belyser langt de fleste forhold ved det sønderjyske landbosamfund (og dermed hele den sønderjyske historie). Det er skrevet i et flydende og klart

sprog, og ikke mindst illustrationerne skal fremhæves for at være fremragende: mange er nye og velvalgte fra de righoldige Historiske Samlinger. Det er med stor forventning, at de næste bind i værket imødeses.

Per Grau Møller

Nils Vollertsen: *Det danske mindretal. En række studier om det danske i en tysk stat.* (Odense Universitetsforlag, 1994). 166 s., 150 kr.

Nils Vollertsen: *Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948.* (Odense Universitetsforlag, 1994). 298 s., 250 kr.

I 1994 udkom to bøger om det danske mindretal i Tyskland. Nils Vollertsen regnes i følge reklamefolderen til Sydslesvigs unge historikere. De to her omtalte bøger er de seneste i Vollertsens forfatterskab. Tidligere har han fået udgivet bogen *SPD, Socialdemokratiet og det danske mindretal* (1983). Tilknytningen til og interessen for lokalhistorien er tydelig og kommer til udtryk i de her omtalte undersøgelser, der blev udgivet i 1994.

Bøgerne er redigerede udgaver af henholdsvis forfatterens speciale (*Det danske mindretal*) og hans licentiaafhandling (*Sydslesvig*) fra Historisk Institut ved Aarhus Universitet. *Det danske mindretal* giver i en række småstudier et overblik over mindretallets historie fra 1920'erne til slutningen af 1980'erne, idet hovedvægten ligger på tiden efter 1945. *Sydslesvig* beskæftiger sig mere dybtgående med emnet i perioden fra 1945 til 1948.

Forfatteren oplyser i sin meget korte indledning til *Sydslesvig*, at han begyndte sit arbejde i 1984, og at han er nået frem til 1948. »Jeg mangler endnu at skrive om tiden 1948-90. Der vil nok gå ti år, inden jeg er færdig med det, da